

Hulisemisesta hulinaksi

Onomatopoeettisuuden haalistuminen suomen fonesteemisten substantiivien valossa

JEONGDO KIM

Väitöksenalkajaisitelmä Helsingin yliopistossa 21. syyskuuta 2019

Kielifilosofian historiassa on esiintynyt usein käsite onomatopoeettisuus. Se on ollut avainsanana niiden kielifilosofien keskuudessa, jotka uskoivat, että sanojen äänneasun ja merkityksen välinen suhde ei ole mielivaltainen. On ajateltu, että onomatopoeettisten sanojen jäljittelevyys osoittaa, miten kieli syntyi, ja että asioiden ensijainen nimeäminen perustuu niiden jäljittelemiseen.

Onomatopoeettisuus, toisin sanoen *onomatopoeia* ei alun perin tarkoittanut ääntä mukailevia sanoja kuten nykymääritelmässä. Muinaiskreikassa *onoma* tarkoitti alun perin sanaa tai nimeä, *poiein* luomista. Niinpä *onomatopoeia* tarkoitti alun perin sanan tai nimen luomista. Muinaiskreikassa sanan tai nimen luomisessa edellytettiin asioiden jäljittelyä äänneillä. Esimerkiksi Sokrates mainitsee Platonin kirjoittamassa dialogi *Kratyloksessa*, että ”sana on jäljiteltävän asian äänijäljitelmä, ja äänellä jäljittelevä nimittää asian, kun hän jäljittelee sitä” (Platon 1999: 422B). Tosin Sokrates tarkastelee kyseisessä dialogissa yksittäisten äänneiden luonteen ja sanojen tarkoitteiden luonteen suhdetta eikä nykymääritelmän mukaisia onomatopoeettisia sanoja. Silti on todettava, että länsimaisessa ajatusmaailmassa ajatus asioiden jäljittelemisestä äänneillä on hyvin vanha.

Muun muassa saksalaiset filosofit Leibniz ja Herder ovat yhdistäneet nykymääritelmän mukaisen onomatopoeettisuuden kielen synnyn teoriaan. Leibniz (1996 [1704]) nostaa esille ihmisten alkuperäisen kielen, joka on alun perin saksalaisen mystikon Jakob Böhmen käsite. Böhmen mukaan ihmisten alkuperäinen kieli on Aatamin puhuma kieli, jossa Aatami on antanut kaikille luomuksille nimet niiden luonteen, muodon ja ominaisuuksien perusteella. Leibniz näkee jälkiä Aatamin kielestä luonnollisten äänien ja ihmiskielten sanojen samankaltaisuuksissa. Leibnizin mukaan sanan ja sen tarkoitteen välinen yhteys on todiste ihmisten alkuperäisestä kielestä ja eläinten

ääntelyjen jäljittely on luonnollinen esimerkki siitä. Leibniz ajattelee ääntelyjen jäljittelyn pohjautuvan analogiaan, joka on hänen filosofiansa peruseriaate.

Toisen saksalaisen filosofin Herderin (2002 [1772]) mukaan kuuloaisti on kaikista aistialueista sopivin nimeämisperuste. Ihminen tunnistaa luonnollisia ääniä kuuloaistillaan yksittäisinä objekteina. Ihmiset kykenevät erottamaan esimerkiksi lampaiden, kyyhkysten ja koirien äänet, ja tämä kyky mahdollistaa tarkoitteiden selkeän tunnistamisen. Ihmisen ensimmäiset sanat ovat siis Herderin mukaan ihmisen tuottamat äänteelliset jäljitelmät, jotka perustuvat ihmisen kykyyn erottaa luonnollisia ääniä.

Ajatus kielen synnystä, joka pohjautuu onomatopoeettisuuteen, on kuitenkin helposti kumottavissa, sillä ihmiskielten vanhimpien sanojen joukkoon kuuluvat sanat, jotka eivät ole onomatopoeettisia ja joiden tarkoitteet eivät liity ääneen. Niitä ovat suomen kielessä esimerkiksi ruumiinosien nimitykset, ihmisiä ja ihmissuhteita tarkoittavat sanat ja ihmisen perustoimintoja kuvaavat sanat kuten *maksa, polvi, pää, suu, sydän, isä, anoppi, setä, elää, kantaa, myydä ja tuoda*, jotka palautuvat uralilaiseen kantakieleen. Näiden sanojen äänneasun ja tarkoitteen välillä ei ole minkäänlaista yhteyttä. Tällaista ilmiötä on kutsuttu *arbitraarisuudeksi*. Käsite *arbitraarisuus* on vallinnut kielifilosofiassa strukturalismin ja semiotiikan edelläkävijänä pidetyn de Saussuren kautta, jonka suurteoksesta *Yleisen kielitieteen kurssista* (2011[1916]) on peräisin tunnettu fraasi ”kielellinen merkki on arbitraarinen” (mts. 68). Tosin de Saussure myöntää onomatopoeettisten sanojen olemassaolon, mutta hän pitää niitä sivuseikkana ihmis-kielissä (mts. 69).

Onko ajatus onomatopoeettisuudesta kielen synnyn pohjana kokonaan hylättävä? Ehkä on, jos puhutaan kielen synnystä. Mutta jos kyse on uusien sanojen ja nimien synnystä, kuten termillä alun perin tarkoitettiin, onomatopoeettisuuden rooli on merkittävä, toisin kuin de Saussure ja hänen aikalaisensa ajattelivat. On nimittäin tapauksia, joissa alun perin onomatopoeettisista aineksista on tehty arbitraarisia sanoja tai nimiä; toisin sanoen tapauksia, joissa onomatopoeettisuus on suuntautunut arbitraarisuuteen. Juuri tämän väitteen esittäminen ja perustelemine on väitöskirjani tarkoitus.

Väitöskirjassani tarkastelen pääasiallisesti suomen kielen sanoja, jotka ovat alkuaan ääntä mukailevia mutta joiden ääneen viittaava mielikuva on haalistunut tai kadonnut kokonaan. Tätä ilmiötä väitöskirjassani kutsun onomatopoeettisuuden haalistumiseksi. Väitöskirjassani en puolestaan käytä tutumpaa termiä neutraalistuminen (esim. Leskinen 2001: 15; Mikone 2002: 69; Jääskeläinen 2013: 12), sillä osaa tarkasteltavista sanoista tuskin voidaan pitää neutraaleina. Syyt siihen, miksi pääsääntöisesti tarkasteltavia ovat juuri suomen kielen eivätkä muiden kielten sanat, ovat sen lisäksi, että suomen kieli on ollut pääaineenani, seuraavat: Ensinnäkin suomalaisessa etymologisessa tutkimuksessa onomatopoeettisuuden haalistumista on perusteltu huonosti tai ei edes ollenkaan. Tämä voidaan huomata helposti selaamalla suomalaisia etymologisia sanakirjoja. Esimerkiksi *Suomen sanojen alkuperässä* kitukasvuisia mäntyjä, varpuja ja rahkasammalta kasvavaa kuivahkoa mättäistä suota merkitsevän *räme*-sanan on katsottu mahdollisesti kuuluvan yhteen kovaa särähtelevää kolisevaa ääntä kuvaavan *rämistä*-sanan kanssa (s.v. *räme*). Kyseisessä sanakirjassa ei kuitenkaan ole selitystä, miten mainitun kaltaisen suon merkitys voi johtua kolisevan äänen merkityksestä.

Toiseksi suomen kielessä onomatopoeettisten sanojen muodostumistapa on värikäämpi kuin muissa maailman kielissä. Suomen onomatopoeettisten sanojen erikoispiirteenä on, että ne muodostuvat useilla eri johtimilla ja ne sisältävät yhteisen alkuaineksen kuten sanat *jyristä, jyrähtää, jyrinä, jry, jyräkkä*. Onomatopoeettisten sanojen yhteistä alkuainesta kutsun väitöskirjassani fonesteemiksi (vrt. Kulonen 2010). Voidaan huomata, että suomen kielessä substantiivit, jotka sisältävät saman fonesteemin kuin muut onomatopoeettiset verbit, ovat usein haalistuneita eli merkitsevät jotain muuta kuin ääntä. Siksi väitöskirjassani tarkastelen pääasiallisesti substantiiveja ja otsikossa on mainittu *fonesteemiset substantiivit*. Kun perustellaan onomatopoeettisuuden haalistumista, on tärkeää vahvistaa fonesteemisten substantiivien kuuluvan aidosti yhteen muiden sam fonesteemisten sanojen kanssa, jotka ovat selvästi onomatopoeettisia.

Kolmanneksi suomessa on kiitettävästi useita laajuudeltaan suuria sana-aineistoja, mikä mahdollistaa systemaattisen onomatopoeettisten sanojen keräilyn. Niinpä olen väitöskirjassani hyödyntänyt erilaisia suomen kielen sana-aineistoja, joista osa on synkronisia ja osa diakronisia. Ne ovat muun muassa *Nyky-suomen sanakirja* (1951–1961), *Kielitoimiston sanakirja*, *Suomen murteiden sanakirja*, Kotuksessa sijaitseva Suomen murteiden sana-arkisto, Heikki ja Marjatta Paunosen *Stadin slangin suursanakirja* (2000), *Vanhan kirjasuomen sanakirja* (2014) ja *Kansalliskirjaston historiallinen lehtikokoelma*.

Tarkastelemani fonesteemiset substantiivit olen jakanut kuuteen merkityskenttään, jotka olen nimittänyt 'elämöinniksi', 'yhteenotoksi', 'tyhjäksi puheeksi', 'viinaryypyksi', 'vetiseksi aineeksi' ja 'hyrräksi'. Näihin merkityskenttiin kuuluvia fonesteemisiä substantiiveja ovat esimerkiksi *hulina, pirske, jupakka, kahina, kapina, loru, huhu, napsu, paukku, tömäys, litku, liru, hyrrä* ja *pärrä*. Nämä substantiivit ovat enimmäkseen joko *inA-*, *U-*, *AkA-*, *Us-* tai *e-*loppuisia johdoksia, ja nämä johtimet ovat tyypillisesti johtosuhteessa onomatopoeettisiin verbeihin (ks. Räisänen 1978: 327). Onomatopoeettisuudeltaan haalistuneiden fonesteemisten substantiivien katson olevan verbikantaisia, ja pyrin perustelemaan niiden yhteenkuuluvuutta sam fonesteemisten onomatopoeettisten verbien kanssa korrelaatio-, vartalo- ja takaperoisjohdon avulla. Substantiivien johtosuhteiden selvittäminen on siis yksi väitöskirjani päätavoite.

Väitöskirjani toinen päätavoite on perustella onomatopoeettisuuden haalistumista samanlaiseksi ilmiöksi kuin *leksikaalistuminen*, joka on *Iso suomen kieliopin* mukaan prosessi, jossa useamman morfeemin yhdistelmästä tiivistyvän kokonaisuuden merkitys on selvästi muuta kuin sen osista voisi päätellä (ISK § 166). Väitöskirjassani täsmennän, että leksikaalistuminen on diakronista ja johtimellinen prosessi eikä sitä voi soveltaa muulloin kuin silloin, kun sanalla on tai on ollut äänen merkitys. Leksikaalistuminen on myös jatkumoluonteinen prosessi, joka johtuu sanojen monimerkitysisyydestä eli polysemiasta. Niinpä väitöskirjassani tarkastelen fonesteemisten substantiivien kaikkia merkitysvariantteja sekä synkronisen että diakronisen aineiston avulla.

Väitöskirjani kolmas päätavoite on perustella niiden merkityksenkehitysten säännönmukaisuutta, jotka ovat johtaneet fonesteemien edustavat äänikuvat mainittuihin kuuteen merkityskenttään. Substantiivien tarkastelu merkityskentissä pe-

rustuukin siihen ajatukseen, että synonyymiset substantiivit voisivat jo osoittaa merkityksenkehitysten säännönmukaisuutta. Väitöskirjassani esittelen myös suomen lähisukukielistä ja muista maailman kielistä merkityksenkehityksiltään samantapaisia substantiiveja eli semanttisia paralleleleja. Semanttisten paralleelien etsimiseen olen käyttänyt sekä kahta internetissä saatavilla olevaa tietokantaa, Datsemshiftiä ja CLICS:iä, että yksittäisten kielten yleiskielisiä ja etymologisia sanakirjoja.

Tutkimustulokset osoittavat, että mitä produktiivisempaa johdostyyppiä fonestemiset substantiivit edustavat, sitä selkeämmin substantiivit ovat leksikaalistuneita ja verbikantaisia. Toisaalta vartalo- ja takaperoisjohto, jotka sinänsä eivät ole onomatopoeettisten sanojen muodostumisessa yhtä produktiivisia kuin korrelaatiojohto, osoittautuvat sellaisiksi johtotavoiksi, joiden kautta muodostuneet fonestemiset substantiivit eivät ole leksikaalistuneita eli niille ei ole löydettävissä äänen merkitystä. Merkityksenkehitysten säännönmukaisuuden perustelemisen osalta tutkimustulokset ovat vielä moniselitteisempiä. Merkityskentät 'elämöinti', 'yhteenotto' ja 'tyhjä puhe' ovat maailman kielistä saatujen semanttisten paralleelien avulla esitettävissä jokseenkin universaaleiksi, kun taas merkityskentät 'viinaryyppy', 'vetinen aine' ja 'hyrrä' ovat hyvin kulttuurikeskeisiä ja affektiivisia käsitteitä, joiden semanttisia paralleleleja löytyy enimmäkseen saksasta ja ruotsista. Myös onomatopoeettisten sanojen polysemia hankaloittaa sen selvittelyä, mistä äänimielikuvasta lähtömerkityksessä on ollut kyse.

Onomatopoeettisuuden haalistuminen on yhä edelleen haasteellinen käsite etymologiselle tutkimukselle, vaikka olen tässä tutkimuksessa pyrkinyt rakentamaan etymologista metodia, jolla perustellaan onomatopoeettisuuden haalistumista. Väittäisin seuraavien kahden asian olevan väitöskirjani tärkeitä anteja: Ensinnäkin väitöskirjani konkretisoi ja kiteyttää, millä ehdoin ja millä tavalla onomatopoeettisuuden haalistuminen on haasteellista etymologisen tutkimuksen kannalta. Toiseksi väitöskirjani rehabilitoi onomatopoeettisuuden alkuperäisen määritelmän, jonka mukaan onomatopoeettisuus on uusien sanojen ja nimien lähtökohta, vaikka sen nykyinen määritelmä myös pätee edelleen.

Lähteet

- CLICS = LIST, JOHANN-MATTIS – GREENHILL, SIMON – ANDERSON, CORMAC – MAYER, THOMAS – TRESOLDI, TIAGO – FORKEL, ROBERT (toim.) 2018: Database of cross-linguistic colexifications. Jena: Max Planck Institute for the Science of Human History. <http://clics.cld.org>.
- Datsemshift = BIBAEVA, MARIA – BOBRIK-FREMKE, MARINA – BULAKH, MARIA – DEREZA, OKSANA – GANENKOV, DMITRY – MAISAK, TIMUR – MIKHAILOVA, TATIANA – ORLOVA, MARIA – RUSSO (ROUSSEAU), MAKSIM – SMIRNITSKAYA, ANNA – VORONOV, MIKHAIL – ZALIZNIAK, ANNA (toim.) 2018: *The database of semantic shifts in the languages of the world*. <http://datsemshift.ru/> (12.10.2019).
- ISK = HAKULINEN, AULI – VILKUNA, MARIA – KORHONEN, RIITTA – KOIVISTO, VESA – HEINONEN, TARJA-RIITTA – ALHO, IRJA (toim.) 2004: *Iso suomen kielioppi*. Verkoversio. <http://scripta.kotus.fi/visk/etusivu.php> (12.10.2019).
- HERDER, JOHANN GOTTFRIED 2002 (1772): *Treatise on the origin of language*. – Michael Neil

- Forster (toim.), *Philosophical writings* s. 65–164. Cambridge: Cambridge University Press.
- JÄÄSKELÄINEN ANNI 2013: *Todisteena äänen kuva. Suomen kielen imitatiivikonstruktiot*. Helsinki: Unigrafia. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-952-10-8860-5>.
- Kansalliskirjaston historiallinen lehtikokoelma. Korp-palvelu*: <https://korp.csc.fi> (12.10.2019).
- Kielitoimiston sanakirja*. 2018. Helsinki: Kotimaisten kielten keskus. <https://www.kielitoimiston-sanakirja.fi/> (12.10.2019).
- KULONEN, ULLA-MAIJA 2010: *Fonesteemit ja sananmuodostus. Suomen kontinuaatiivisten U-johdosten historiaa*. Suomi 197. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- LEIBNIZ, GOTTFRIED WILHELM 1981 (1704): *New essays on human understanding*. Translated and edited from the French original *Nouveaux essais sur l'entendement humain* by Peter Remnant ja Jonathan Bennett. Cambridge: Cambridge University Press.
- LESKINEN, HEIKKI 2001: Ekspressiivisanaston asema itämerensuomalaisten kielten tutkimuksessa. – Juha Leskinen (toim.), *Itämerensuomalaista ekspressiivisanaston tutkimusta* s. 7–20. Suomen kielen laitoksen julkaisuja 42. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- MIKONE, EVE 2002: *Deskriptiiviset sanat. Määritelmä, muoto ja merkitys*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Nykysuomen sanakirja*. Helsinki: WSOY 1951–1961.
- PAUNONEN, HEIKKI – PAUNONEN, MARJATTA 2000: *Tsennaaks Stadii, bonjaaks slangii. Stadin slangin suursanakirja*. Helsinki: WSOY.
- PLATON 1999: *Kratylos*. – Marja Itkonen-Kaila - Pentti Saarikoski & Marianna Tyni (toim.), *Teokset II. Gorgias; Menon; Meneksenos; Euthydemos; Kratylos*. Helsinki: Otava.
- RÄISÄNEN, ALPO 1978: Kantasanan ja johdoksen suhteesta. – *Virittäjä* 82 s. 321–341.
- SAUSSURE, FERDINAND DE 2011 (1916): *Course in general linguistics*. New York: Columbia University Press.
- Suomen murteiden sanakirja*. Kotimaisten kielten keskuksen verkkojulkaisuja 30. Helsinki: Kotimaisten kielten keskus 2012. <http://kaino.kotus.fi/sms> (12.10.2019).
- Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja*. 3 R–Ö. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura & Kotimaisten kielten tutkimuskeskus 1992.
- Vanhan kirjasuomen sanakirja*. Kotimaisten kielten keskuksen verkkojulkaisuja 38. Helsinki: Kotimaisten kielten keskus 2014. <http://kaino.kotus.fi/vks> (12.10.2019).

Jeongdo Kim: *Hulisemisesta hulinaksi. Onomatopoeettisuuden haalistuminen suomen fonesteemisten substantiivien valossa*. Helsinki: Unigrafia. Väitöskirja on luettavissa osoitteessa <https://helda.helsinki.fi/handle/10138/304891>.

Kirjoittajan yhteystiedot:
 etunimi.sukunimi@helsinki.fi